

Prilog proučavanju učešća „srednjih slojeva” u NOB-u i socijalističkoj revoluciji

PERO NASAKANDA

Pravni fakultet, Zagreb, SFRJ

Brojna i značajna pitanja jugoslavenske socijalističke revolucije ostaju i dalje otvorena. Bez produbljenijega naučnog sagledavanja i traženja odgovora na dokaznom materijalu ostaju i kapitalna pitanja kao što su učešće radničke klase, najznačajnije subjektivne snage prerastanja narodnooslobodilačke borbe u socijalističku revoluciju, i seljaštva kao najmasovnije snage revolucije, pa onda i ne čudi da se unutar oskudnih rezultata sociologije i historiografije ne nalazi gotovo nijedan rad koji bi razmatrao učešće srednjih slojeva u revoluciji. Razloga tome ima više. Najznačajniji je, sigurno, u nedostatku podataka, utvrđenih činjenica, koje ne omogućuju da se stvori koliko-toliko valjana statistička slika učešća te socijalne strukture u revoluciji, u cjelini, zatim izvrše određena vremenska i regionalna poređenja. Obrada te materije izbjegava se i zbog rizika koji sa sobom nosi, jer rezultati istraživanja mogu dovesti u pitanje neke već dane ocjene o sudjelovanju pojedinih dijelova tih slojeva u revoluciji.

Postoje i brojni metodološki problemi, jer bi rad na toj temi morao karakterizirati interdisciplinarni pristup, sociološka analiza bi morala izrasti iz historijske podloge. Tu se odmah postavlja pitanje je li teorijsku analizu moguće graditi na malom broju podataka.

Uvriježeno, i ne malo, nepovjerenje doktrinarne marksističke ideologije prema srednjim slojevima bilo je također jedan od razloga izbjegavanja te materije.

Suvremeni modeli mišljenja, koje karakterizira plima raspoloženja prema tim slojevima, ne mogu se prenositi u prošlost i ugrađivati u povijesne okvire. Rad je na samom početku neizbježno nepotpun, on više pitanja otvara nego daje odgovore, izrečeni sudovi sigurno ne mogu pretendirati i da budu konačni. Cilj rada kretat će se u okvirima ostvarivanja početnog globalnog uviđaja u učešće »srednjih slojeva« u NOB-u i socijalističkoj revoluciji Jugoslavije.

Već u naslovu nisam prihvatio reducirani, uprošćeni naziv »revolucija« jer se time revolucionarna zbivanja previše lišavaju karaktera narodnooslobodilačke borbe kao najznačajnije povijesne odlike, a učešće socijalnih

struktura svodi na snage u građanskom ratu. Izgubio bi se tako niz elemenata značajnih za utvrđivanje odnosa srednjih slojeva prema složenim procesima nacionalnooslobodilačkog rata i revolucije.

Nema dvojbe da svaka revolucionarna strategija mora računati s opredjeljenjem srednjih slojeva.

Stratezi jugoslavenske socijalističke revolucije Tito i Kardelj više su poznavali onaj dio Marksovog učenja u kojem o pojedinim dijelovima srednjih slojeva govori s prezirom i ironijom, zbog usluga koje su pripadnici tih slojeva pružali kapitalizmu.

Ne-dobro mišljenje osnivača marksizma o prirodi srednjih slojeva koji se neprestano »batrgaju između rada i kapitala« stvoreno u ranoj a donekle zadržano i u srednjoj fazi njihovog teorijskog i revolucionarnog stvaralaštva pretvoreno je u svojevrsni stereotip i pretkano u programatske stavove i praktična uputstva radničkih partija. Manje im je bio poznat, a još je vjerojatnije da im je ostao nepoznat pomak u Marksovom shvaćanju srednjih slojeva nastao u vrijeme Pariške komune i poslije nje. U revoluciji pariškog proletarijata srednji su slojevi, po Marksovoj ocjeni, klasno, politički i idejno »čvrsto stali uz radničku klasu«. To je utjecalo da kod Marksa iščezne ranije sumnjičenje i on o tim slojevima govori s puno poštovanja i uvažavanja.¹

Znajući da sudbinu ruske revolucije ne odlučuje samo radnička klasa, Lenjin je izvršio dubinsku analizu ponašanja svih društvenih slojeva. U socijalističkoj revoluciji kao nastavku, daljnjoj radikalizaciji buržoasko demokratske revolucije, srednji se slojevi neminovno uključuju, njih treba privući i voditi prema ciljevima radničke klase. Najveću pažnju Lenjin posvećuje ulozi inteligencije u revoluciji.

Revoluciju nose radnička klasa i seljaštvo, njihova je uloga odlučujuća, ali je izuzetno značajna i uloga inteligencije kao idejnog tvorca i tumača revolucionarnog pokreta.

Po Lenjinu, inteligencija ne predstavlja samostalnu političku snagu, ona je »beznačajna ako se ne pridruži klasi«. Ona dobiva stvarnu snagu samo ako prijede na pozicije jedne ili druge klase, buržoazije ili proletarijata, ali i klasa podrškom inteligencije umnogome dobiva na snazi.²

Poznata je činjenica da su u Rusiji postojale sitnoburžoaske partije, menjševička partija i partija esera, koju su suvremenici nazivali učiteljskom partijom. U prirodi je srednjih slojeva kolebanje koje se odvija u talasima. Lenjinova je linija bila da u svakom od tih talasa dio srednjih slojeva prilazi revoluciji i »mi im poželimo dobrodošlicu«.³

Oktobarska revolucija pokazala je da radnička klasa može i bez veće podrške srednjih slojeva osvojiti vlast, ali je ne može zadržati, učvrstiti i osigurati pobjedu socijalizma. Lenjinov zaključak glasi: »Ne može se izgraditi komunizam bez širokog opsega znanja, tehnike, kulture, a sve se to nalazi u rukama buržoaskih stručnjaka. Među njima većina nema ra-

¹ Opširno o tome: *Aljoša Mimica*, Ogleđ o srednjoj klasi, 67—82, Beograd 1983. P. Nasakanda, »Srednji slojevi« u marksističkoj teoriji, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1/1986, 21—35.

² V. I. Lenjin, *Sabrana dela* (na ruskom), tom 6, 441, Moskva 1966.

³ Isto, tom 38, 169.

zumijevanja za sovjetsku vlast, ali bez njih mi ne možemo da izgrađujemo komunizam.«⁴

U Lenjinovom djelu prisutna je i analiza motiva promjene odnosa pripadnika srednjih slojeva prema revoluciji. Stvoren je tako nenadmašan obrazac u stvaranju revolucionarne taktike koji je poslužio kao svojevrsan uzor kreatorima jugoslavenske revolucije. Potvrdu za to možemo naći u teorijskim radovima stratega revolucije i to u nedavno objavljenim Titovim radovima nastalim 1940. godine: »Propadanje radnog seljaštva poslije prvog imperijalističkog rata« i osobito u obimnom radu »Strategija i taktika oružanog ustanka«. Uz Kardeljev rad »Za borbeni savez radnika i seljaka« (1939) navedeni radovi stvaralački utemeljuju strategiju revolucije u koju unose ideje osnivača marksizma, osobito Lenjinovu izvornu misao, povezujući ih sa sociološkom analizom klasno-slojnih odnosa jugoslavenskog društva.

Tu je već počelo razilaženje sa staljinizmom, sa staljinističkim, kominternovskim, strogo diferenciranim pristupom pojedinim slojevima i otklon od staljinovog samohvalisavog stava kako je oktobarska revolucija »pobjedonosno riješila pitanje srednjih slojeva«.⁵

Pokrećući specifičnu revoluciju u uvjetima narodnooslobodilačke borbe, KPJ se obraća i poziva sve društvene slojeve, sve pojedince, bez obzira na klasnu ili bilo koju drugu pripadnost.

Još određenije — u platformi s majske savjetovanja jedinstvo najširih slojeva naroda u predstojećoj borbi nije prvorazredni već isključivi zadatak i smisao svih patriotskih snaga. KPJ se ne obraća klasama i slojevima već narodima kako bi otvorila prostor za stvaranje najširega oslobodilačkog fronta.

Drugo je pitanje koliko su rukovodstva i partijski kadrovi na terenu mogli slijediti i ostvarivati tu platformu. Sigurno je da je u tome značajnu ulogu igralo i pitanje — na čemu su se prethodno obrazovali komunisti.

Osvrt na klasnu strukturu starojugoslavenskog društva i mjesto »srednjih slojeva« u toj strukturi

Starojugoslavensko društvo je društvo nedovršene kapitalističke industrijalizacije, nerazvijenih proizvodnih snaga. Razvoj kapitalizma u nas nije bio na stupnju koji bi doveo do klasne polarizacije i razaranja srednjih slojeva. Naprotiv, u predratnoj Jugoslaviji ti su slojevi bili u porastu. U klasnoj strukturi toga društva pripadnici srednjih slojeva, uključujući srednje seljaštvo i pripadajuće izdržavano stanovništvo, čine 56 posto stanovništva a pripada im oko 55 posto nacionalnog dohotka. Prema Ivi Vinskom skupini srednjih slojeva pripada sve seljaštvo s posjedom od 2 do 20 ha. Po našem mišljenju iz strukture srednjih slojeva treba isključiti seljaštvo do 5 ha a ostaviti seljake srednjake od 5 do 20 ha. Ako se s

⁴ Isto, tom 39, 314.

⁵ Opširnije o tome u autorovom radu: Neka strateška pitanja revolucije i Titova uloga u njihovom koncipiranju, *Naša zakonitost*, 7/1985.

time složimo, onda to seljaštvo s oko 3,600.000 pripadnika čini nešto više od 23 posto ukupne socijalne strukture.

U strukturi gradskih »srednjih slojeva« dominantna je skupina činovništvo koje s izdržavanim stanovništvom čini skupinu od 867.000 osoba, odnosno 5,7 posto strukture stanovništva, zatim dolaze zanatlije s 506.000 osoba i 3,3 posto stanovništva i ostali sitni poduzetnici s 343.000 pripadnika i 2,2 posto strukture stanovništva.

Smatram da vjerniju sliku stvarnog učešća srednjih slojeva u socijalnoj strukturi društva daje klasna podjela stanovništva po aktivnosti, ali bez izdržavanog stanovništva.

Ako, dakle, iz predočene strukture srednjih slojeva izuzmemo seljaštvo do 5 ha i izdržavano stanovništvo, dobivamo ovakvu sliku kvantitativnog učešća srednjih slojeva u strukturi aktivnog stanovništva.

Seoski, poljoprivredni »srednji sloj« čini 1,560.000 aktivnih pripadnika, a gradski slojevi 653.000 pripadnika, od toga javnih službenika 249.000, zanatlija 186.000, sitnih samostalnih poduzetnika (trgovaca) 110.000 i službenika u privredi 108.000.

Tako shvaćeni pripadnici srednjih slojeva s ukupno 2,213.000 aktivnih osoba čine oko 30% aktivnog stanovništva. U toj slici moguće su još neke, neznatne, korekcije. Među 254.000 aktivnih pripadnika buržoaske klase uvršteno je i 20.000 pripadnika slobodnih profesija, zatim 12.000 višeg činovništva u privredi. Sigurno da im je više mjesto u strukturi srednjih slojeva.

Radi cjelovite slike treba dodati da je najamnih radnika bilo 453.000, seljaka nadničara i slugu 520.000, zatim 1,513.000 seljaka do 2 ha, a najbrojniju socijalnu skupinu činili su seljaci od 2 do 5 ha s 1,631.000 aktivnih osoba.⁶

Podatak da su pripadnici srednjih slojeva četiri puta veća socijalna skupina od industrijskog radništva rječito govori o »razvijenosti« starojugoslavenskog društva. U tom društvu ovako shvaćeni srednji slojevi čine i više nego »treću historijsku klasu (silu)« (Marks). Zbog nerazvijenosti i deficitarnosti buržoazije u staroj Jugoslaviji nije ostvarena dominacija krupnog kapitala već je najveći dio viška vrijednosti prisvajao dio stanovništva sastavljen, uglavnom, od pripadnika srednjih slojeva.

Na kraju još nekoliko uvodnih konstatacija.

Srednji slojevi nisu homogena cjelina, pripadaju im grupe koje imaju različito mjesto u sistemu materijalnih odnosa pa je zbog toga različit i njihov odnos prema tadašnjem sistemu. Međutim, egzistiranje potencijalnoga kritičkog raspoloženja prema kapitalističkom sistemu ne osigurava samo po sebi i direktno djelovanje pripadnika tih slojeva na revolucionarnom kursu. Samo egzistiranje organiziranih snaga i ideja revolucionarnog radničkog pokreta, stvaranje i jačanje organizacija Komunističke partije i njenog utjecaja, osobito u gradskim i prigradskim centrima, omogućavalo je jačanje lijevih tendencija među srednjim slojevima.

⁶ Svi podaci navedeni su prema knjizi: *Dr Ivo Vinski, Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. god.*, Zagreb 1970. Da bih mogao provesti određena poređenja izvršio sam preračunavanje na aktivno stanovništvo.

Politika i ideologija čine značajnu dimenziju u životu srednjih slojeva, oni su često, osobito u nerazvijenom društvu kakvo je bilo starojugoslavensko, najpolitiziraniji dio stanovništva, bez obzira jesu li locirani u gradskim ili seoskim sredinama. Za njihovu naklonost bori se buržoazija — građanske partije — osobito ako nema posebnih malograđanskih partija, ali ni radnička klasa i njezina partija ne može računati da je uspješno riješila pitanje klasnog savezništva ukoliko se za njezine ciljeve ne opredijeli i u revolucionarni proces ne uključi najveći dio pripadnika srednjih slojeva.

Jugoslavensku socijalističku revoluciju povelili su i iznijeli ljudi kakve je prošlost »ostavila u nasljeđe«

U svijesti znatnog broja pripadnika srednjih slojeva bili su živo prisutni snažni elementi sitnovlasničke psihologije i idejni odrazi starih odnosa. U njihovoj svijesti isprepletali su se utjecaji različitih kulturnih i vjerskih tradicija, nacionalnih i drugih mitova i predrasuda, složenog nasljeđa međunacionalnih odnosa, suprotnosti u historijskom i konkretnom društveno-ekonomskom položaju. Heterogena struktura svijesti izrasla na takvoj podlozi bila je povoljan ambijent za izraženu pojavu kolebanja i za različita očekivanja od revolucionarnih promjena i mogućnosti njihovog ostvarivanja.

Nekoliko izrečenih teza uz skicu učešća srednjih slojeva u strukturi starojugoslavenskog društva treba shvatiti kao uvodne napomene koje sigurno ne mogu nadomjestiti podrobniju analizu svih onih faktora koji su u specifičnim životnim okolnostima oslobodilačkog rata i revolucije utjecali na ponašanje srednjih slojeva.

»Srednji slojevi« u početnoj etapi ustanka i revolucije

Raspoloživi podaci ne omogućuju stvaranje cjelovite statističke slike sudjelovanja u revoluciji srednjih slojeva kao cjeline ili njihovih pojedinih dijelova, pa to i nije cilj ovog rada — već da se uoče osnovne tendencije njihovog uključivanja u tokove NOB-a i revolucije.

Na sudjelovanje srednjih slojeva u revoluciji utjecat će niz faktora: njihovo učešće u strukturi društva i položaj u predratnoj Jugoslaviji, odnos prema revoluciji osnovnih klasa, stanje poslije okupacije i pokušaj kvislinskih režima da pripadnike tih slojeva trajnije vežu za sebe, nastojanje građanskih partija, primjerice Hrvatske seljačke stranke i drugih, da sačuvaju utjecaj na srednje slojeve i onoliko koliko im to okupatorski i kvislinski režimi dozvoljavaju — one djeluju u tom pravcu.

Uz opće stanje antifašističke borbe u svijetu, navedeni će faktori negativno utjecati na opredjeljivanje pripadnika srednjih slojeva i biti glavnim uzrokom njihove deficitarnosti u strukturi snaga NOP-a, posebice u prve dvije godine ustanka.

Obratno, na postupno uključivanje srednjih slojeva u tokove NOB-a i socijalističke revolucije bitno će utjecati uspjesi antifašističke koalicije, perspektiva pobjede nad snagama fašizma i reakcije u svjetskim razmjerima, uspjesi NOP-a Jugoslavije, rješavanje nekih ključnih pitanja uređenja

buduće Jugoslavije, predratni utjecaj Partije na te slojeve, osobito na sloj inteligencije i obrtništva te sposobnost radničke klase i njezine avangarde da te slojeve uvuku u revolucionarni proces i ostvare svoje političko rukovodstvo.

Za razliku od nekih evropskih zemalja, gdje se zbog fašističkog terora i njegove sveuništavajuće opasnosti u antifašističku borbu uključuju i elementi građanske klase ili je pokreću i vode građanske ili malograđanske partije, jugoslavenska buržoazija nije ni prstom makla u obrani zemlje. Osim malobrojnih, časnih iznimaka gotovo svi pripadnici buržoaske klase simpatizirali su okupatora ili pobjegli iz zemlje.

Potpuna klasna polarizacija u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, mimo želje KPJ, ostvarila se zbog klasne »dosljednosti« osnovnih, antagonističkih klasa. Onaj sloj buržoazije koji je i do rata raspirivao nacionalnu mržnju — pod okriljem okupatora — stavio se na čelo nevidene bratoubilačke borbe. Pripadnike buržoaske klase plašila je oružana borba koju je povela KPJ, klasno određena svojim ciljevima. Oni su u NOB-u prvenstveno vidjeli ugrožavanje svojih klasnih interesa. Propašću starojugoslavenske države, njezina ranijeg oslonca, politički dezorganizirana i nacionalno suprotstavljena stavila se u službu okupatora i u njemu i njegovim kvističkim tvorevinama potražila zaštitu svojega klasnog položaja. Strah od gubljenja vlasti i privilegija tjerao je vladajuću klasu i njezine političke izdanke na put suradnje s okupatorom i nacionalne izdaje, a taj se put, s razgaranjem NOP-a, pokazao kao najbolji način da se i vlast i privilegije izgube.

Aprilski rat, okupacija i podizanje ustanka još više su produbili jaz između buržoaskih stranaka i KPJ. Poslije dizanja ustanka naslijeđeni klasni antagonizmi učinili su taj jaz još većim. Pokušaji stvaranja i proširivanja narodnooslobodilačkog fronta sporazumijevanjem s vrhovima buržoaskih i sitnoburžoaskih stranaka nisu, osim u Sloveniji, urodili plodom — već će postupno poprimiti karakteristike neposrednog prelaženja narodnih masa, uključujući i pripadnike srednjih slojeva, na pozicije KPJ i NOP-a. U tome je jedna od bitnih razlika između naše i oktobarske revolucije koja će rezultirati različitom socijalnom strukturom sudionika revolucije.

Kako je ocijenio I. L. Ribar, ranija prozapadna orijentacija i povezanost još više su buržoaziju povezali s okupatorom pa su se i »prijatelji Engleske« ujedinili u »zajedničku reakciju koju je okupator upotrijebio kao oruđe građanskog rata«.⁷

Prema ocjeni V. Bakarića, upravo su »hrvatska gospoda« ne samo stala nasuprot KP već su u narodnim masama stvarala iluziju da se konkretna borba s oružjem u ruci može izbjeći, da se može naći zavjetrina — i tako demobilizirali narodne mase.

Naravno, to nije bila karakteristika Hrvatske, već pretežnog dijela Jugoslavije gdje je veći dio srednjih slojeva djelovao na liniji stvaranja povoljnijih uvjeta života pod okupacijom — izražavajući lojalnost okupatoru i njegovim pomagačima. Antiokupatorska aktivnost javljala se samo u užem krugu tih slojeva, prvenstveno inteligencije. Barem u skici pokušat

⁷ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH), fond KPH, k. 12, dok. bez signature.

ću dati obrise toga stanja s nešto više historiografske potkrepe za područje Hrvatske.

Već u pripremi ustanka u Srbiji i osobito u Crnoj Gori, bilo je vidljivo da će KPJ u borbi za jedinstvo naroda na antiokupatorskoj platformi imati najveće protivnike u onim snagama iz građanskih i malograđanskih struktura koje su se na riječima izjašnjavale protiv okupatora a u isto vrijeme su iz klasnih pobuda bile nepomirljivi protivnici KPJ. Najveći dio građanskih snaga Srbije bio je za odlaganje borbe za »bolja vremena« u čemu je do najvišeg izražaja došla krajnja averzija građanskih političkih struktura prema odlučnosti i aktivnosti komunista. Okupator je u Srbiji ubrzo stekao podršku buržoazije o čemu svjedoči i podatak da je oko 400 najeminentnijih predstavnika građanskog društva potpisalo »Apel srpskom narodu«, ali je to odbio da učini veći broj intelektualaca — književnika i sveučilišnih profesora.

Industrijalci, trgovci, crkveni dostojanstvenici, bivši oficiri i kompletno činovništvo stali su uz M. Nedića i D. Mihailovića videći u njima snage očuvanja buržoaskog sistema.⁸

Vrhovi građanskih stranaka, veći dio bivših oficira i više činovništvo Crne Gore prihvatili su talijansku okupacionu upravu u nadi da će suzbiti narasli utjecaj KPJ. Međutim, treba istaći da su se dio građanskih i malograđanskih struktura i dio nižeg činovništva našli u vrtlogu ustanka, dio ih je učestvovao na Beranskoj konferenciji, zatim na konferencijama u Andrijevi i Bijelom Polju, s komunistima su surađivali u stvaranju organa vlasti — bez obzira na razlike u odnosu na neka osnovna pitanja ustanka. Ranije klasne suprotnosti nisu se mogle prikriti u ustanku i bile su glavnim razlogom postupnog otpadanja onih građansko-malograđanskih struktura koje su u početku bile za ustanak. Djelomično su na to utjecale sve naglašenije pojave sektaškog odnosa i prema pripadnicima srednjih slojeva.⁹

Na tlu Bosne i Hercegovine, u izuzetno složenim političkim i nacionalnim odnosima, na suradnju s okupatorom pristao je tanji sloj gradske buržoazije i srednjih slojeva, prvenstveno trgovci, zatim industrijalci, bivši oficiri, svećenstvo i činovništvo kao snage starog poretka i iz bojazni od aktiviranja narodnih masa na platformi ustanka. Stanje pasivnosti i letargije privremeno prisutno na terenu talijanskog okupatora bilo je na tragu interesa tih slojeva.

Proces diferencijacije izrazitije je zahvatio sloj inteligencije. Tako je u redovima muslimanske inteligencije diferencijacija krenula na dio koji je, nezadovoljan pozicijom BiH unutar »NDH«, postavljao zahtjev za samostalnijim statusom u »novom evropskom poretku«, dok se drugi dio, osobito u gradskim središtima, orijentirao prema NOP-u. Tu se, kao i u drugim dijelovima Jugoslavije, dio studentske i srednjoškolske omladine, nezatrovan vjerskom i nacionalnom mržnjom, kao nosilac progresivnoga, novog, najranije opredjeljuje za NOP.

⁸ *Pero Morača*, Jugoslavija 1941. 136 i dalje, zatim 202—208, Beograd 1971.

⁹ *Dušan Živković*, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji, 24—26, 236—255, Beograd 1969; *Batrić Jovanović*, Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, »Vojno delo«, 743 i dalje, Beograd 1960.

U Sloveniji je od samog početka u NOP-u ostvareno šire učesće srednjih slojeva. Razlozi tome su u socijalno-političkoj strukturi slovenačkog društva, u nastavku narodnofrontovskih oblika iz doratnog razdoblja, snažnijem utjecaju KPSL u širini, pa i malograđanskim slojevima, i posebice u aktivnosti KPSL na platformi ujedinjavanja svih snaga s naglaskom na oslobodilačku a manje na klasno-socijalnu komponentu borbe. Antiimperijalistički front iz kojeg je izrasla Osvobodilna fronta obuhvatio je široki raspon socijalnih struktura od radnika, intelektualaca, ostalih pripadnika srednjih slojeva — do pojedinaca i grupa iz građanskih struktura. Tako je već u jesen 1941. godine u OF okupljeno 15 političkih partija i grupa. Bez obzira na pojave »trenja«, uzrokovane idejno-političkim razlikama, izvjesna kolebanja u dijelu pripadnika srednjih slojeva u odnosu na oružani ustanak, ulogu komunista i isticanja povijesne uloge radničke klase — ostvareno je jedinstvo Fronte i širina njezine socijalno-političke platforme.

U Sloveniji je već u prvoj godini ustanka došlo do jačeg odvajanja pripadnika srednjih slojeva od »izdajničke kapitalističke gospode«. U borbi za jačanje OF — KPSL isticala je i njezin klasni karakter jer, prema ocjeni Borisa Kidriča, »široki nacionalno-oslobodilački pokret — nikako ne znači da se izgubio klasni momenat«, zato što je nasuprot najreakcionarnijem dijelu slovenačke buržoazije, koja je kolaborirala s okupatorom, ostvarena čvrstima OF koja počiva »na jedinstvu radničke klase i njene zajedničke akcije s malograđanskim elementima«. ¹⁰

Edvard Kardelj u radu »Za Osvobodilnu frontu slovenačkog naroda« istakao je da su se oko OF doista okupili »svi poštteni i borbeni elementi iz raznih političkih grupa i s različitim pogledima na svijet«.

Pripadnici srednjih slojeva imali su značajan utjecaj na to da se odmah otvori rasprava o preuzimanju vlasti OF i budućem uređenju Jugoslavije. Otvaranje tih pitanja pokazalo je da je dio građanskih i malograđanskih struktura ušao u OF ne toliko radi oslobođenja već osiguranja za njih prihvatljivoga društvenog stanja. To je radalo pokušaje unutarnjeg miniranja OF koja je, radi ostvarivanja širine fronte, morala ići na »smirivanje klasne zategnutosti«. CK KPJ bio je kritičan prema toj praksi, ocijenivši je kao »sjedanje na rep malograđanskih elemenata«.

Rukovodstvu KPSL, čije su stavove presudno kreirali Kidrič i povremeno Kardelj, bilo je jasno da se bitka sa snagama starog poretka ne može izbjeći, ali je bitno da se ta bitka vodi unutar Fronte sa svim nastojanjima da se održi njezina širina. ¹¹

Najveći dio pripadnika srednjih slojeva u Hrvatskoj prihvatio je okupaciju kao nametnuto stanje s kojim se treba, barem za izvjesno vrijeme, pomiriti. Vezujući za sebe i okupatora pripadnike buržoazije, ustaški će režim težiti da proširi socijalnu osnovicu svoje vladavine. Plašenjem komunizmom našao je oslonac u dijelu srednjih slojeva. Pristaše ustaškog režima regrutirali su se iz deklasiranih elemenata društva, seoskih paupe-

¹⁰ Boris Kidrič, *Sabrana dela*, knj. I, 146—147, 152—153, Beograd 1959.

¹¹ Mikuž dr Metod, *Pregled razvoja NOB u Sloveniji*, »Vojno delo«, Beograd 1956; Ivan Križnar, *Socijalna i politička pripadnost slovenačkih partizana 1941. god. Vojno-istorijski glasnik*, 1—2/1976; P. Morača, n. dj., 395 i dalje.

ra, gradskog lumpenproletarijata i pripadnika sitne buržoazije.¹² S obzirom na to da je buržoazija bila izgubljena za Hrvatsku seljačku stranku, ona težište svoje aktivnosti pomjera prema srednjim slojevima u težnji da očuva i ojača utjecaj na imućnije i srednje seljaštvo, trgovačke elemente sela i grada i ostale malograđanske elemente grada. U tome, u prve dvije godine ustanka, ima znatnog uspjeha.

Naše istraživanje pokazalo je da na znatnom dijelu Hrvatske u prvim partizanskim jedinicama, izuzev revolucionarnog dijela inteligencije, nema pripadnika srednjih slojeva. Tako su se u jedinicama sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije našla samo tri obrtnika. Takvo je stanje i na ostalim dijelovima Hrvatske izuzev, donekle, srednji dio Dalmacije i Hrvatsko primorje.¹³

Kao rezultat predratnog utjecaja Partije na srednje slojeve, na splitskom području obrtnici čine 5 posto, inteligencija 15 posto, a ostali srednji slojevi 7 posto sudionika NOP-a.¹⁴

Na području srednje Dalmacije, gdje su obrtnici bili u većini simpatizeri i članovi Partije, samo se manji dio aktivno angažirao u NOP-u, a veći je dio bio spreman samo na pružanje materijalne pomoći. Imućniji trgovci i obrtnici stavili su se »pod kapu« Talijana i za njihovo ponašanje PK KPH Dalmacije kaže: »gospoda se boje da bi danas ili sutra mogli doći u pitanje njihovi klasni interesi.«¹⁵

Po ocjeni Rade Končara, uzrok je nezadovoljavajućeg stanja NOP-a na području južne Dalmacije u »bojažljivosti malograđanskog sloja.«¹⁶

Ocjenu stanje u Gorskom kotaru, Anka Berus kaže da je u sitno-posjedničkih, obrtničkih i osobito trgovačkih elemenata izraženije prisutno »strpljivo čekanje boljih vremena«, u njih je najznačajniji strah od neprijateljskih represalija pa zbog toga izbjegavaju sudjelovanje u akcijama.¹⁷

U Hrvatskom primorju, potaknut masovnim opredjeljenjem radničke klase, seljaštva i progresivne inteligencije, prvenstveno iz patriotskih motiva, dio srednjih slojeva prihvatio je NOP kao program borbe protiv odnarođivanja. Uskoro se pokazalo da srednji slojevi nisu zainteresirani za društvene promjene koje je NOP donosio i koje su na tom području, zbog dominacije radničkoklasne strukture sudionika NOP-a, više dolazile do izražaja.

Ipak, znatan dio ostao je uključen u NOP sve do oslobođenja. Nastojali su da u revolucionarne procese ugrade svoju viziju budućnosti, bili su često nosioci oportunitizma, »desnog skretanja«, sa ciljem da se razvodni revolucionarni smisao NOB-a.

¹² *Ljubo Boban*, Ustaše, Enciklopedija Jugoslavije, 8, 441, Zagreb 1971.

¹³ Opširnije: P. Nasakanda, Prilog istraživanju sudjelovanja radničke klase Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, *Casopis za suvremenu povijest*, III/1981, 43—65.

¹⁴ Vidi: *Igor Graovac*, Pregled sudjelovanja pojedinih grupa stanovništva Splita u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. god. u Zborniku Split u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, 371, Split 1981.

¹⁵ AIHRPH, Fond CK KPH, k. 7, dok. 76.

¹⁶ Zbornik NOR, tom V, knj. 1, 17.

¹⁷ AIHRPH, Fond CK KPH, k. 9, dok. 99.

To se ne odnosi na najveći dio inteligencije, jer se ona, na tom području izrazitije regrutirana iz radničke strukture, stopila s najrevolucionarnijim dijelom radničke klase i seljaštva.¹⁸

Što se tiče članova KP, najveće kolebanje i oportunistički javili su se upravo u pripadnika srednjih slojeva. Na području sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije najviše su »zatajila« partijska rukovodstva u kojima dominiraju pripadnici tih struktura. Na njihovo ponašanje upućena je najoštrija kritika rukovodstva NOP-a Hrvatske. Na istom području, naj snažnije uporište HSS i glavni protagonisti njezine politike, karakteristične po malograđanskoj kolebljivosti, bili su pripadnici tih slojeva, osobito trgovci.¹⁹

Iskazano »ponašanje« pripadnika srednjih slojeva nije karakteristika samo navedenih područja, već je i indikativno i za šira područja. Sigurno da je u partijskim dokumentima prisutna težnja da se utvrdi objektivno stanje, ali treba uzeti u obzir i subjektivno viđenje autora dokumenata kod kojih je prisutan ranomarksovski pogled na klasnu prirodu pripadnika srednjih slojeva.

Pored radničke klase čije je učesće, u odnosu na ukupan broj kao kategorije stanovništva, u prvim partizanskim jedinicama najveće, početnu etapu NOB-a karakterizirat će masovnije učesće inteligencije, studenata i đaka.

Kao uzorak navodim podatke o socijalnoj strukturi dijela jedinica: Prvi šumadijski partizanski odred na početku ustanka imao je od ukupnog broja pripadnika 19,3% radnika, 37,6% seljaka i 33% intelektualaca. Dominantnu kategoriju Kosmajskog odreda čine radnici i intelektualci s područja beogradskog okruga. Od 489 boraca Drugog bataljona Posavskog odreda u jesen 1941. god. bilo je 228 radnika i intelektualaca i 261 seljak. Posebno ističem podatak da je u Prvoj proletherskoj brigadi prilikom formiranja bilo 38% radnika, 33,3% intelektualaca, đaka, studenata i činovnika, 26% seljaka i 2,7% ostalih struktura. U Četvrtoj proletherskoj crnogorskoj brigadi na sredini 1942. godine bilo je 6,8% radnika, 55,3% seljaka i 34,8% intelektualaca.

Od svih učesnika NOR-a 1941. god. na području Štajerske i Gorenjske bilo je 71,6% radnika, 13,6% seljaka i 4,8% đaka, studenata i službenika te 8% ostalih pripadnika srednjih slojeva. U broju radnika nalazi se znatan broj zanatskih radnika i trgovačkih pomoćnika. Na čitavom području Slovenije pripadnici srednjih slojeva činili su oko 30 posto boračke strukture 1941. godine. Interesantan je podatak da je u Skopsko-kumanovskom odreda na sredini 1943. godine bilo 51,9% radnika, 26,6% seljaka i 21,5% intelektualaca. Intelektualci su jedini predstavnici srednjih slojeva u najvećem dijelu jedinica Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ali njihov broj ne premašuje 5% strukture jedinica.

Dakle, osim intelektualaca, ostalih pripadnika srednjih slojeva u strukturi prvih partizanskih jedinica gotovo i nema ili je njihov broj zanemarljiv. Nema sumnje da je najveći dio pripadnika srednjih slojeva djelovao na liniji stvaranja povoljnijih uvjeta života pod okupacijom, izražavajući

¹⁸ Opširnije u: *Radule Butorović*, Sušak i Rijeka u NOB-u, 406 i dalje, Rijeka 1975.

¹⁹ AIHRPH, Fond CK KPH, k. 8, dok. 830.

pri tom i lojalnost okupatorskom sistemu. Za razliku od buržoazije, koja je u borbi protiv narodnog ustanka potražila okupatora kao saveznika — srednji slojevi pretežno ostaju po strani čekajući promjene odnosa na svjetskim bojištima.²⁰

Stav o nužnoj pokornosti došao je osobito do izražaja u masi činovništva. Taj stav je prisutan i u drugih pripadnika srednjih slojeva i održao se duže tamo gdje okupator ili kvislinški režimi nisu ugrozili minimalne uvjete života.

Pojava pasivne rezistencije bit će upravo karakteristična za pripadnike tih slojeva. U ratnom košmaru, s još uvijek nejasnom perspektivom ishoda, za pripadnike srednjih slojeva bitno je pitanje — kako spasiti glavu. Silni uspjesi sila Osovine i neravnopravni odnos snaga slabili su im volju za pružanje otpora.

Izuzetak čini sloj inteligencije, onaj njezin dio koji je u Partiji ili SKOJ-u, i dio na koji je Partija imala presudan utjecaj. To je osobito vidljivo u Crnoj Gori gdje nije bilo mnogo industrijskog proletarijata, u Partiji su, uz većinsko seljaštvo, bili brojni intelektualci — studenti — pa su se našli i u strukturi prvih partizanskih jedinica. I u jedinicama Srbije ostvareno je masovnije učesće inteligencije — studenata i đaka.

Priličan broj intelektualaca našao se u rukovodstvima odreda, pa i na njihovom čelu. Ipak, spremnost da se krene u oružanu borbu iskazali su prvenstveno intelektualci — komunisti. Na čitavom području Jugoslavije, a osobito u njezinom zapadnom dijelu, u odnosu na NOB i socijalističku revoluciju u dijelu inteligencije do izražaja su došli subjektivni motivi opredjeljenja — više no i u nekoga drugog sloja. Njihovo intimno opredjeljenje duže je sazrijevalo na bazi svjesno izabranih i shvaćenih ciljeva. Politika iščekivanja, kao »razuman« stav, bila je bliska i dijelu inteligencije kao tadašnje stanje svijesti i bila je u opreci s »revolucionarnim avanturizmom« komunista — bez obzira na njezino antiokupatorsko i antifašističko raspoloženje.

Da zaključim — u početnoj etapi NOB i socijalistička revolucija još je uvijek socijalno uska ali je ipak izazvala početni proces dezorganizacije i raspadanja vladajuće klase, kako kaže Marks, te je i u redovima srednjih slojeva izazvala kolebanja što je dovelo do opadanja suradnika okupatora i njihovih domaćih pomagača iz tih struktura.

*Neki problemi i rezultati uključivanja srednjih slojeva
u daljnji tok revolucije*

Od početka 1942. godine nadalje, KPJ se u razvoju oružanog ustanka i revolucije suočila s osnovnim problemom i neodložnim zadatkom —

²⁰ Opširnije o ponašanju buržoazije i srednjih slojeva u prvoj godini ustanka vidjeti u: *Milija Stanišić, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Socijalizam, 7—8/1985*. Veći broj podataka o strukturi partizanskih jedinica nalazi se u radu *Miloša Prelevića, Titova misao — klasna i vojnostrategijska misao revolucije, Socijalizam, 5/1975*, a podaci o socijalnoj strukturi partizanskih boraca Slovenije dati su prema navedenom radu Ivana Križnara.

kako omasoviti NOB, kako postići da u njemu aktivno sudjeluju široke narodne mase, uključujući i pripadnike srednjih slojeva, osobito srednje seljaštvo.

Na ostvarivanje ovog zadatka, u početnom razdoblju, znatno više utječu negativni nego pozitivni faktori.

Prvo — položaj na svjetskim bojištima još uvijek karakterizira strateška inicijativa fašističkih sila s elementima pobjedonosnog pohoda, a samo su najveći optimisti mogli povjerovati u skori obrat situacije. Ocjena data za područje Hrvatske da »sitnoburžoaski elementi« uvelike svoje stajalište prema NOP-u mijenjaju zavisno od situacije na frontovima — vrijeđi ne manje i za ostale dijelove Jugoslavije.

Drugo — položaj na frontovima pogodovat će snagama kontrarevolucije da propagandom svoga »socijalnog programa« prošire vlastitu socijalnu osnovu privlačenjem i dijela pripadnika srednjih slojeva.

Tako je ustaški režim u intenzivnoj političko-propagandnoj aktivnosti obećavao društvo na osnovama »evropskog socijalizma«, koji bi se poštivanjem privatne svojine bitno razlikovao od »znanstvenog (komunističkog) socijalizma« i koji će se razviti u »novom evropskom poretku«, a po svom će karakteru biti hrvatski — nacionalan. Žestoko su se okomili na ideje NOP-a, a osobito na ideju jugoslavenske zajednice. Cjelokupna aktivnost usmjerena je prema imućnijim slojevima, osobito seljaštvu, s nadom da se neće »dati zavesti boljševičkim idejama«.²¹

Ustaški pokret i njegove ideje imali su odjeka u onim sredinama gdje nije bilo organizacija i utjecaja KPJ, gdje još nisu prodrle ideje NOP-a. Suradnjom s četnicima ostvarena je koncentracija kontrarevolucionarnih snaga i stvaran klasni blok protiv snaga revolucije.

Pokušaj Partije da s vodstvom HSS i drugih građanskih struktura, koje su za sobom imale najveći dio pripadnika srednjih slojeva, stvori jedinstvenu antifašističku frontu nije uspio, jer je upravo »sredinski dio« oko Mačeka, zbog zaziranja od komunista, suradnju uporno odbijao. Uskoro će rastakanjem toga dijela HSS — NOP-u pristupati sve značajniji dio pripadnika srednjih slojeva.

Četnički se pokret, osobito u početnom razdoblju NOB-a, izjašnjavao za obranu građanskog društva. Zbog pretežno seljačke strukture toga pokreta — u program je unosio samo pitanje agrarne reforme. U oblikovanju četničkog programa znatan su utjecaj imali pojedini intelektualci. Oспорavano je postojanje klasne borbe osnovnih klasa i isticana suradnja raznih staleža (industrijalaca, trgovaca, zanatlija, činovnika i zemljoradnika). Ako postoji sukob interesa, onda je on uzrokovan podjelom rada. Funkcija je države koordiniranje interesa raznih slojeva u pravcu postizanja suradnje i homogenizacije. Potkraj rata izbacuje se teza o etatističkoj kontroli privatne svojine, a agrarnom reformom zemlja treba doći u ruke »najnacionalnijeg elementa«. Želeći se sve više predstaviti kao socijalni pokret, ravnogorski se pokret posebno udvarao selu tvrdeći da će i buduća Jugoslavija biti seljačka zemlja.²²

²¹ Opširnije: Mile Konjević, O nekim pitanjima političkog raslojavanja među pristašama Hrvatske seljačke stranke 1942. god., Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 10/1973.

²² Branko Petranović, Revolucija i kontrarevolucija, knjiga II, 68—80, Beograd 1983.

Općenito se može reći da su seljaštvo glorificirale gotovo sve kontrarevolucionarne snage. Socijalni program dvaju najvećih kontrarevolucionarnih tabora u Jugoslaviji praćen je žestokim napadom na komunistički sistem kao diktatorski, kao sistem koji privilegira radništvo nasuprot drugim slojevima.

Četnička, ustaška i sva ostala propaganda nastupala je s antikomunističkih pozicija vulgarno tumačeći marksizam, osobito koncept »diktature proletarijata«, iskrivljujući sve ideje NOP-a i napadajući sovjetsko iskustvo.

Nema dvojbe da su socijalni program snaga kontrarevolucije i antikomunistička propaganda imali odjeka u pripadnika srednjih slojeva, osobito onog dijela koji je i u doratnom razdoblju bio pod utjecajem građanskih političkih stranaka.

Treće — iako Partija nije u prvi plan isticala pitanje svoje rukovodeće uloge u NOB-u ni socijalne promjene koje je revolucijom željela ostvariti — već sama činjenica da su revoluciju pokrenuli i njome rukovodili komunisti kao i stvaranje nove, narodne vlasti s njihovim dominantnim utjecajem — svojom su perspektivom plašili ne samo građanske već i dio malograđanskih struktura.

U platformi NOB-a nije kao cilj isticana promjena društveno-ekonomske strukture, privatna svojina nije dirana, ali nije rečeno ni što će s njome biti poslije završetka revolucije.

Socijalno-ekonomska komponenta NOB-a bila je maglovita prvih godina a nije dorečena ni poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a. I te kako djelotvorna za privlačenje srednjih slojeva, mogla je biti izjava da će buduće društvo biti društvo mješovite privrede. Promjene i zahvati koji su poduzimani izazvani su nepatriotskim ponašanjem pripadnika građanske klase, konfiscirana je samo imovina suradnika okupatora, otvorenih neprijatelja, ali i to je do 1944. godine bilo ograničenih razmjera.

Prešućivanjem eksproprijacije imućnijih slojeva donekle je paralizirana propaganda snaga kontrarevolucije o usko komunističkom karakteru NOB-a, usmjerena da od NOP-a odbije pripadnike posjedničkih slojeva, osobito imućnije seljaštvo. U NOP se do 1944. godine ne unose bitnije promjene u društveno-ekonomske odnose, ali se stvaraju nove norme ponašanja čiji je sastavni dio i zalaganje za nova socijalna načela koja imaju elemente socijalnog oslobođenja.

Četnički i drugi pokreti, kao pokreti klase na vlasti, nisu bitku gubili toliko zbog svoje klasne pozicije ili socijalnog programa — već, prvenstveno, zbog nacionalne izdaje — otvorene suradnje s okupatorom.

Partizanski je pokret mogao ostvariti dugoročniju prednost, jer su komunisti stajali na čelu siromašnijih slojeva stanovništva a zalaganjem za ljudsku solidarnost i općeljudske ciljeve, kao bitne odrednice revolucije, širili su socijalnu osnovicu postupnim uključivanjem i pripadnika srednjih slojeva.

Otpor okupatoru jačao je, jer je imao i nacionalnu i klasnu komponentu s perspektivom osvajanja vlasti, po Lenjinu, osnovnog pitanja revolucije. Oba motiva imaju gotovo podjednako značenje. U prve dvije godine narodnooslobodilački motiv mnogo je jače naglašavan — a klasni su motivi kao slika, projekcija budućeg društvenog stanja ugrađivani u moralnu

snagu pokreta. Onoliko koliko je ta slika bliža stvarnosti, u kojoj s razvojem NOP-a na političku pozornicu stupaju pripadnici inteligencije i ostalih srednjih slojeva zajedno s radnicima i seljacima — ranije potisnutim iz sfere političkog odlučivanja na margine zbivanja i zatvoreni pregradama starih društvenih odnosa — uključuju se ti slojevi u revolucionarni proces. Upravo je uključivanjem inteligencije došlo do jačeg povezivanja vizije s elementima utopije i pragmatske prakse.

Revolucija se morala suočiti i ući u borbu sa zaostalom svijesti srednjoslojnih masa, osobito u dijelu srednjeg seljaštva koje duže vrijeme nije bilo prijemčivo za ideje NOP-a.

Četvrto — premda su »lijeva skretanja« KPJ bila kratkotrajna i epizodna — korekcija je platforme NOP-a bila već u prvoj polovici 1942. godine — imala su dugotrajniji negativni učinak na uključivanje srednjih slojeva u proces revolucije.

Najveće razmjere ta su skretanja dosegla na području Crne Gore, gdje je ustanak od samog početka imao elemente klasnog sukoba, zatim Hercegovine. Premda je B. Kidrič prihvatio stavove iz Pisma CK KPJ o nužnosti zaoštavanja klasne borbe s akcentom na jedinstvu radnika i siromašnih seljaka protiv imućnijih slojeva — u Sloveniji nije bilo težih posljedica.

S obzirom na to da su ti oblici modifikacije linije KPJ s negativnim posljedicama na navedenim područjima u nas opširno izloženi²³ — njihov karakter i posljedice prikazat ću na području Hrvatske.

Orijentacija na naglašeniju klasnu konfrontaciju uslijedila je na osnovi ocjene partijskog rukovodstva Jugoslavije o prijelazu na višu ili »drugu etapu borbe«, dobrim dijelom pod dojmom protuofenzive Crvene armije pod Moskvom, učvršćenja antihitlerovske koalicije i na osnovi toga porasle nade u brzi slom snaga fašizma, s jedne strane, te čvršćeg povezivanja i koncentracije snaga reakcije i nepovoljnog ishoda pregovora s HSS i drugim građanskim strankama, s druge.

U proglašenju od 15. siječnja 1942. godine, a zatim u pismima PK KPH Dalmacije, OK KPH Like, Banije — CK KPH naglašava da nastupa nova etapa borbe u kojoj NOP mora biti prvenstveno orijentiran na radnike i siromašne seljake a potiskivati građanske i kulačke elemente. Premda se ističe da još nisu sazreli uvjeti da »pozovemo mase u borbu za socijalizam«, pa se još ne objavljuje rat tim strukturama kao klasi već slugama fašizma — ipak se ističe da treba ići na njihovu izolaciju i na kraju zaključuje: »Mi treba već danas da tražimo oslonac na one elemente koji će do kraja ići s nama«. U direktivi CK KPJ, koju prenosi CK KPH, o odnosu prema srednjim slojevima implicite je sadržano ranomarksovsko gledanje na njih kao na nestalan elemenat i nepouzdanoga klasnog saveznika.

Unošenje klasnih elemenata, iniciranje nekih oblika konfrontacije s imućnijim slojevima tamo gdje je primijenjeno (Dalmacija, Lika, Banija), pokazalo se kao preuranjeno i štetno. Tako je partijsko savjetovanje Dalmacije, u svibnju 1942. godine, ukazalo na to da su parole o direktnoj

²³ Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 427—490, Beograd 1984.

borbi za socijalizam otežale »prilaženje seljaštvu i sitnoburžoaskim elementima«, a na Baniji je »lijevo skretanje« za izvjesno vrijeme »odvojilo Partiju od imućnijeg seljaštva«. ²⁴

Negativni učinci sužavanja platforme NOP-a sa sektaškim tonovima prema pripadnicima srednjih slojeva brzo su uočeni i već od lipnja u svim dokumentima CK KPH ponovo se potencira širina političke i klasne platforme NOP-a. Na to su utjecale energične intervencije I. L. Ribara i osobito E. Kardelja i njegove ocjene da je »borba protiv sektaštva centralno pitanje u Hrvatskoj« i da uspjeh Partije ovisi o tome hoće li se tu »stvoriti široki svenarodni oslobodilački front«. ²⁵

Premda je linija klasne diferencijacije bila brzo potisnuta, negativne su posljedice trajale duže, jer je povjerenje koje se tek počelo stvarati »crvenilo« komunističkih parola vraćalo na početno stanje. Dodao bih još nešto karakteristično.

Dalmaciju karakterizira najveće previranje u redovima srednjih slojeva, zbog težnje i »jedne i druge strane« da ih privuku na svoju stranu. Evo nekoliko primjera.

U Splitu su »samostalci« izdali letak u kojem priznaju da će komunisti biti najznačajnija snaga buduće organizacije društva i zaključuju: »svi školovani pojedinci koji ne pripadaju komunizmu treba (s komunistima) da lojalno i savjesno surađuju kako bi se time izbjegla revolucionarna pretjeranost i od starog poretka zaštitilo ono što treba zaštititi«. ²⁶

Ovaj je stav karakterističan za strukturu svijesti malograđanskog sloja, jer što to treba »zaštititi« nije teško pogoditi.

Obraćanje »školovanim« nije slučajno jer je upravo u Splitu, više no i u jednom drugom gradu Partija stjecala uporište među činovništvom. Partijsko savjetovanje Dalmacije navodi dva razloga zbog kojih do potkraj 1942. godine nije ostvareno zadovoljavajuće sudjelovanje srednjih slojeva u NOP-u: — prvo, Partija se predugo iscrpljivala u traženju suradnje s vrhovima građanskih stranaka i zbog toga »nije išla na direktno uvlačenje srednjih slojeva u NOP« i drugo — zbog čestih izjava da se »direktno borimo za socijalizam, dio pripadnika srednjih slojeva je s podozrenjem gledao na NOP«. ²⁷ Tu izjavu treba shvatiti i kao tada uobičajenu samokritiku, jer je upravo u tom gradu, a i u Dalmaciji šire, ostvaren najraniji i najveći ulazak srednjih slojeva u sve strukture NOP-a. To je potvrdila i namjera »građanskog bloka«, stvorenog u Splitu potkraj 1942. godine, da u slučaju odlaska Italijana preuzme vlast uz podršku srednjih slojeva — ali je za to bilo prekasno, jer se najveći dio pripadnika tih slojeva već okrenuo NOP-u.

Što se tiče Zagreba, u partijskim se dokumentima susreću ocjene da je najveći dio pripadnika srednjih slojeva, poimenično navedenih — advokati, trgovci, mesari, gostioničari i dio krojača — slijedio politiku HSS. Za naj-

²⁴ AIHRPH, Fond CK KPH, k. 7, dok. 75, 82, k. 8, dok. 104, 149, k. 9, dok. 137.

²⁵ Isto, k. 11, dok. 268.

²⁶ Isto, k. 7, dok. 76.

²⁷ Isto, k. 8, dok. 138.

veći se dio činovništva tvrdi da ne podržava ustašku »NDH« ali »pasivno promatra događaje«.

Do osjetnije promjene doći će u drugoj polovini 1943. godine, kada počinje značajnije uključivanje srednjih slojeva Zagreba u NOP. Na to su bitno utjecala četiri faktora: prvo, napuštanje sektaškog odnosa prema tim slojevima u najvećem broju partijskih organizacija, drugo — sve teži ekonomski položaj u koji su zapadali ti slojevi, treće — uspjesi antifašističke koalicije i NOP-a, i četvrto — značajni politički događaji kao što su formiranje ZAVNOH-a i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Ta dva posljednja faktora utjecat će značajnije na uključivanje srednjih slojeva u NOP i u ostalim dijelovima Hrvatske.²⁸

Da zaključim — sve do potkraj 1943. godine učešće srednjih slojeva, osim inteligencije, u NOP-u Jugoslavije ne zadovoljava. U pripadnika tih slojeva prisutno je najduže kolebanje koje dijelom izvire iz njihovoga dvostrukog klasnog položaja i proturječnosti političkih ideala. Ta kolebljivost prisutnija je na onim područjima gdje su izraženi radikalniji zahtjevi za izmjenom društvenih odnosa koji su ugrožavali i same temelje privatne svojine. Ipak, teško se oteti dojmu da u ocjenama datim u partijskim dokumentima nisu prisutni i elementi shematskog odnosa prema pripadnicima tih slojeva, izraženi u shvaćanju da je njihova kolebljivost automatski proizvod njihovoga klasnog bića a ne izraz spleta raznih konkretnih, ponegdje specifičnih, činilaca među kojima su politički utjecaji građanskih stranaka među najznačajnijima.

Srednji slojevi u strukturi organa revolucije

Na kraju, zanima nas koliko je sudjelovanje pripadnika srednjih slojeva u tri najznačajnija subjektivna faktora revolucije: u oružanoj snazi revolucije, u organima nove, narodne vlasti i rukovodećoj snazi — organizacijama Partije.

Prema raspoloživim podacima, sudjelovanje srednjih slojeva, uz izuzeće srednjeg seljaštva, u strukturi partizanskih jedinica do kraja 1943. godine ne premašuje 5 posto ukupnog broja boraca. Izuzetak su jedinice s područja Slovenije, Crne Gore i Hrvatskog primorja, ali to ne umanjuje ocjenu da je sve do završnog dijela revolucije učešće tih struktura u oružanoj snazi znatno ispod učešća u strukturi stanovništva.

Naravno, podatak ne govori o svoj dramatici koja se odvijala i unutar te strukture i dovela do diferencijacije u njezinim redovima. Želja da se rat preživi bez većih žrtava, oličena u politici čekanja, postupno je gubila realno tlo. NOP je morao zaoštavati odnos prema neutralnim i kolebljivim strukturama jasno ih odvajajući od neprijatelja.

Revolucija je nezadrživo krenula uzlaznim tokom i uvlačila u svoje redove i sve veći broj pripadnika srednjih slojeva. Na tome putu, uz vojno-političke uspjehe NOP-a Jugoslavije — što je stvorilo perspektivu score

²⁸ Isto, k. 22, dok. 1030, k. 23, dok. 1151, k. 28, dok. 1775.

pobjede — na opredjeljenje sve većeg broja pripadnika srednjih slojeva naročito su utjecale odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, stvaranje i odluke zemaljskih antifašističkih vijeća. Odluke toga, u toku NOB-a najznačajnijeg političkog događaja, bile su snažan mobilizatorski faktor za pripadnike srednjih slojeva, jer su razbistrile brojne pojmove i nejasnoće u pogledu perspektive Jugoslavije. I za te strukture politika »čekanja«, koja zapravo tada više nije bila nikakva politika već samo izraz malograđanske kolebljivosti HSS i drugih građanskih struktura, izgubila je svaku perspektivu, jer se pretvarala u služenje snagama reakcije kojima je predstojao poraz.

Izvršen je prijelom u strukturi seljaštva masovnijim prilivom srednjih seljaka u NOP. Na selu se odvijala sve jasnija klasna diferencijacija — bogatije seljaštvo nastavilo je suradnju s okupatorom i njegovim domaćim suradnicima ili zadržalo poziciju iščekivanja daljnjih događaja. Samo manji, gotovo neznatan, dio nastojao je potkraj rata ući u narodnooslobodilačke odbore s osnovnim ciljem da spriječi komuniste u učvršćivanju vlasti. Upirali su se svim snagama da dokažu kako komunizam nije za seljake, pogotovo ne za »bolje gazde«. U jedinice NOV iz te strukture nije otišao gotovo nitko a samo je mali broj bio privremeni suputnik NOP-a.

Srednji seljak, kao pripadnik srednjih slojeva, u pravilu je sporije pristupao NOP-u. Vežanost za zemlju i bojazan da je ne izgubi izvor za njegove kolebljivosti i dužeg prihvatanja politike »čekanja«. Povremeno stvaranje i duže održavanje slobodnih teritorija, osobito u toku 1943. godine, uvjerilo je srednje seljaštvo da Partija i revolucija ne idu za ukidanjem privatnog vlasništva, pogotovo ne veličine koju je posjedovao i koja je bila granica njegove revolucionarnosti. Najveći je uspjeh Partije upravo u tome što je, uz siromašno, i taj dio seljaštva »prevukla preko kućnog praga«, pokazala mu svu sterilnost politike čekanja i uključila ga kao aktivnog sudionika u sve strukture NOP-a. Time je ubrala najznačajnije plodove svoga upornog i mukotrpnog rada na izvlačenju te strukture ispod utjecaja građanskih stranaka i njezino prevođenje na pozicije NOP-a.

Za razliku od oktobarske revolucije, koja je po ocjeni J. P. Sartrea bila revolucija siromašnih sa svim posljedicama — naša je revolucija uvlačenjem srednjeg seljaštva uspješno riješila pitanje svoga materijalnog nosioca.

Poslijeratni popis živih sudionika NOB-a uvodi nas u sagledavanje socijalne strukture fizičke sile revolucije.

Od ukupno 907.949 sudionika bilo je 554.570 pripadnika seljaštva (61,1 posto). Nemoguće je izlučiti podatak o srednjem seljaštvu, ali je moguće pretpostaviti da njegovo učešće nije ispod učešća u predratnoj strukturi stanovništva Jugoslavije (oko 23%).

Napominjem da je radnička klasa s 279.806 živih sudionika NOB-a (30,8 posto) ostvarila kudikamo najveće učešće u revoluciji s obzirom na udio u predratnoj strukturi stanovništva.

Pripadnici inteligencije, činovništva i vojne osobe s 54.295 sudionika činili su 6 posto njihovog ukupnog broja, a obrtnici, trgovci i ostali pripadnici

srednjih slojeva s 19.278 sudionika činili su 2,1 posto žive sile oružanih snaga revolucije.²⁹

U drugoj polovici 1944. godine u jedinicama NOV Hrvatske, u ukupnom broju od 121.351 borca našlo se 11.789 obrtnika, 2379 intelektualaca i 573 ostala pripadnika srednjih slojeva. Potkraj iste godine u ukupnom broju od 150.000 boraca obrtnici su činili oko 10%, intelektualci 2% a ostali pripadnici 1 posto, ili ukupno oko 13 posto boračke strukture.

U iskazanom broju obrtnika nalazi se i oko 300 trgovaca, a u broju intelektualaca oko 500 činovnika.³⁰

Određeni zaključci mogu se izvesti iz socijalne strukture starješinskog kadra u Jugoslavenskoj armiji 1945. godine, u kojoj su od ukupno 51.640 lica 42 posto bili seljaci, 21 posto radnici, 20 posto intelektualci i 17 posto ostali.³¹

Daljnja sistematska istraživanja omogućit će da se ocjene donose na osnovi još više podataka i stvori još upečatljivija slika o sudjelovanju tih struktura u revoluciji.

O socijalnoj strukturi organa narodne vlasti na jugoslavenskom prostoru nema podataka pa nam kao uzorak mogu poslužiti podaci za Hrvatsku. Što su narodnooslobodilački odbori na hijerarhijskoj ljestvici viši, sudjelovanje je srednjih slojeva u njima veće. Tako se njihov udio u strukturi općinskih i kotarskih NOO-a kreće od 15 do 20 posto. U najznačajnijim organima narodne vlasti, okružnim NOO-ima, udio pripadnika srednjih slojeva kreće se oko 27 posto, a u najvišim je, oblasnim NOO-ima, 34 posto.³²

U navedenim postocima nisu pripadnici srednjeg seljaštva. U kotarskim i okružnim NOO-ima, gdje je koncentriran upravni aparat, podjednako su zastupljeni intelektualci i činovnici, uz manji broj obrtnika i po kojeg trgovca, a u oblasnim NOO-ima uglavnom su intelektualci.

Može se pretpostaviti da je učesće srednjih slojeva u organima narodne vlasti u Sloveniji još veće, dok se na ostalim dijelovima Jugoslavije kreće na nivou Hrvatske ili je nešto niže.

Do značajnijeg porasta partijskog članstva iz redova srednjih slojeva dolazi u posljednjoj godini revolucije.

Prodor Partije na selo praćen je prodorom seljaštva, pa i srednjeg seljaštva, u Partiju. Izrasla iz svoje socijalne osnove, KPJ je potkraj revolucionarnog rata imala 50 posto seljaka, 28 posto radnika i 22 posto službenika, intelektualaca i ostalih.

Neposredno poslije oslobođenja od 24.780 članova KPH bilo je 3127 pripadnika srednjih slojeva (12,5 posto). Iako u navedenom broju činovništvo doseže polovicu članstva strukture srednjih slojeva, ne može se još govoriti o procesu »počinovničenja« Partije. U strukturi oblasnih i okružnih komiteta bilo je oko 30 posto pripadnika srednjih slojeva — mahom

²⁹ Igor Graovac, O proučavanju struktura sudionika NOB a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941—1945, ČSP, 2/1974, 59.

³⁰ P. Nasakanda, Klase, slojevi i revolucija, 138, Zagreb 1985.

³¹ Nedim Šarac, Revolucija i Komunistička partija Jugoslavije, *Socijalizam*, 5/1975, 562.

³² Opširno: P. Nasakanda, n. dj., 203—237.

intelektualaca. Ratni CK KPH sastojao se od podjednakog broja radnika i intelektualaca.³³

Revolucija je napravila dubok rez u socijalnoj strukturi društva. Emigriranjem odmah poslije izbijanja rata, vezivanjem za okupatora i kvislinške režime, emigriranjem u toku a posebno u posljednjoj godini rata i revolucije i pod oštricom revolucionarnih mjera nestao je najveći dio buržoazije kao klase. Od 492.000 osoba koje su činile gradsku buržoaziju, ostale su 111.994, od 310.000 pripadnika seoske buržoazije ostalo je svega 40.000.

Revolucija je značajno izmijenila društveno biće pojedinih dijelova srednjih slojeva. Jedino su pripadnici srednjeg seljaštva ostali na predratnom broju, ali je u nepoljoprivrednom dijelu srednjih slojeva došlo do radikalnog smanjenja. Tako je predratni broj zanatlija od 506.000 osoba smanjen na 361.212 osoba. Još je veće smanjenje u strukturi ostalih sitnih poduzetnika, prvenstveno trgovaca, čiji je predratni broj od 343.000 osoba sveden na 101.033 osobe. Taj podatak toliko ne iznenađuje kada se zna da je znatan broj trgovaca bio suradnik okupatora i njegovih pomagača. To se još više odnosi na sloj državnog činovništva koji je emigriranjem, likvidiranjem ili pretakanjem u druge strukture naprosto iščezao, a od 286.000 činovnika u privredi ostalo ih je svega 39.724.³⁴ Ukupno je smanjenje srednjih slojeva oko 1,200.000 osoba, a najveće je u slojevima koji su svoju klasnu poziciju nastojali očuvati vezivanjem za okupatorski sistem.

Pod udarcima neprijateljskog terora i u vihoru revolucije stradao je i znatan broj pripadnika inteligencije. Prema ocjeni Dušana Bilandžića samo u oružanoj revoluciji poginulo je oko 40.000 intelektualaca.³⁵

Navedeni podaci omogućuju nekoliko zaključnih konstatacija:

U NOB i socijalističku revoluciju srednji se slojevi masovnije uključuju u njezinom drugom, završnom dijelu, kada je njezina politička pobjeda bila potpuna s bliskom perspektivom vojne pobjede. U završnoj etapi revolucije njihovo ukupno sudjelovanje uglavnom se poklapa s udjelom u strukturi stanovništva, a srednji je seljak postao jedan od njezinih nosivih elemenata.

U pogledu sudjelovanja u revoluciji pojedinih dijelova srednjih slojeva postoje bitne razlike. Upadljiva je razlika u sudjelovanju obrtnika i trgovaca. Mnogostruko veće učešće obrtnika rezultat je mnogih faktora. Prvenstveno je to rezultat znatno većega predratnog utjecaja Partije na taj socijalni sloj. Jedan je od značajnih faktora i sama socijalna priroda toga sloja, njegova bliskost s radničkom klasom, jer se njegov najbrojniji dio (šegrti, kalfe) svojim položajem, mentalitetom i shvaćanjima gotovo identificirao s pripadnicima radničke klase. Privučeni snagom NOP-a, njegovim programom koji im je pristupačan, razumljiv i prihvatljiv — ušli su u revoluciju boreći se za svoj budući društveni položaj i interese, za svoj, kako je govorio Marks, budući prijelaz u radničku klasu. Njihov

³³ Isto, str. 139. Podatak o strukturi KPJ navodi Stipe Šušar u knjizi Društvene promjene i djelovanje komunista na selu, 44—47, Zagreb 1968.

³⁴ Vladimir Milić, Revolucija i socijalna struktura, 66—74, Beograd 1978.

³⁵ Dušan Bilandžić, Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973, 34 i dalje, Beograd 1973.

rad potreban je jedinicama NOV i oslobođenim područjima, cijenjen je, organiziran i pomagan. Sve teži ekonomski položaj na neoslobođenim područjima doveo je do spoznaje da im okupator i kvislinški režimi ne pružaju nikakvu perspektivu. Spoznavajući da će njihov rad biti i te kako potreban i u novom društvu, oni se povezuju s ostalim radnim slojevima stanovništva, osobito radničkom klasom i njenom političkom avangardom, klasom kojoj, po Marksu, pripada budućnost. Upravo su pripadnici toga sloja s malobrojnom tehničkom inteligencijom bili okosnica početnoga poratnog industrijskog razvoja Jugoslavije.

Obratna je situacija s *trgovcima*.

U predratnom razdoblju, integrirani u tadašnji kapitalistički poredak, postali su jedno od najснаžnijih uporišta građanskih stranaka. Zbog toga su bili najmanje obuhvaćeni radom Partije. U uvjetima okupacije znatan broj trgovaca zajedno sa slojem reakcionarnog svećenstva najčvršće se povezao s okupatorom. Iz njihovih redova regrutirao se najveći broj političkih spekulanta.

U uvjetima poremećenih tržišnih odnosa znatan dio trgovinske djelatnosti odvijao se švercom a NOP je na svim područjima to suzbijao i poduzimao mjere protiv onih koji su se njime bavili. Bio je to izvor trajnih sukoba ciljeva i snaga NOP-a sa znatnim dijelom trgovaca. Ne videći perspektivu (privatne trgovine) u društvu koje je stvarano pobjedom NOP-a, stajali su se u službu snaga kontrarevolucije. Ako Marksovu tezu — da socijalno biće bitno utječe na politička opredjeljenja — provjerimo na ponašanju pripadnika srednjih slojeva prema našoj revoluciji — možemo potvrditi da je sloj trgovaca najviše potvrđuje. Nesumnjivo da je bilo časnih izuzetaka. Na području Hrvatske uključivanjem u NOP iznad nivoa sloja izdigao se znatan broj trgovaca na području Rijeke, Splita i osobito Šibenika.

Kao trgovci ponašali su se i sitni rentijeri i zelenaši, znatan dio ugostitelja i slojevi s margine društvenog značaja, razni deklasirani elementi, lopovi i varalice, prostitutke i drugi, jednom riječju sav društveni talog postao je rezerva kontrarevolucije.

Marksovu tezu potvrdilo je i ponašanje najvećeg dijela *činovništva*. Poslije okupacije i stvaranja kvislinških tvorevina, većina službenika državnog aparata, osobito funkcionari, ostala je na svojim mjestima vjerno služeći nove gospodare.

Iz administrativnog aparata odstranjeni su tzv. »nepoćudni elementi«, kao potencijalni protivnici kvislinških režima, ili posebno u Hrvatskoj kao rezultat rasne politike ustaškog režima. Za ponašanje najvećeg dijela činovništva, bilo u upravi ili privredi, vrijedila je Lenjinova ocjena da je uvijek spremno prodati »i svoj opozicioni stav za činovničku plaću«. Ipak, istakao bih da unatoč pritisku — režimu NDH nije uspjelo integrirati činovništvo u ustaški pokret.

Na deficitarnost činovništva u strukturi organa revolucije utječe i njegov privilegirani položaj u društvu, čime su kvislinški režimi plaćali njegovu lojalnost. Ilustriram to podatkom da su primanja državnih službenika u Hrvatskoj četiri do deset puta veća od primanja kvalificiranog radnika.

S usponom NOP-a javlja se kolebanje i u strukturi činovništva. Jedan njegov dio iskazuje ponašanje »polutana«, nastojeći svoj rad uskladiti s devizom »raditi u službi okupatora ali se ne zamjeriti ni partizanima«. Veći uspjeh u aktiviranju činovništva za NOP postignut je u Splitu i nekoliko drugih mjesta Dalmacije, zbog ostvarenog utjecaja Partije i teških uvjeta u kojima se činovništvo našlo pod talijanskom okupacijom. Tek posljednje godine rata, pobjedonosni hod NOP-a doveo je u kušnju i dio činovništva — opterećenog tradicionalnom malograđanskom svijesti koja se izražavala u strahu od bilo kakvog političkog angažiranja — da se u posljednji trenutak opredijeli za NOP.

Svojim sudjelovanjem u strukturi svih organa revolucije i u ilegalnoj djelatnosti NOP-a u gradovima *inteligencija* je stala uz bok radničkoj klasi i seljaštvu.

Revoluciju su podupirale i u njoj aktivno sudjelovale značajne intelektualne snage. To bi mogao biti rezime svih izrečenih sudova o učešću inteligencije u jugoslavenskoj revoluciji. Zbog toga ćemo se ograničiti samo na nekoliko konstatacija i otvoriti neka pitanja.

Uporno nastojanje najvećih kontrarevolucionarnih pokreta (ustaškog i četničkog) i kvislinskih režima da u redovima inteligencije stvore jači oslonac i da pomoću nje postignu širi idejno-politički utjecaj na mase imalo je odjeka u malom broju intelektualaca, javnih radnika koji su se stavili u njihovu službu. Dio ih je i prije rata bio angažiran u propagandi fašističkog »novog poretka«. Među njima bio je vrlo mali broj reprezentativnih ličnosti, uglavnom je riječ o neafirmiranim pojedincima koji su aktivnim podržavanjem kvislinskih režima nastojali ostvariti vlastitu afirmaciju i željeni materijalni interes.³⁶

Dio inteligencije u gradovima, u težnji da prebrodi krvavu stvarnost rata i nasilja, pokušavao je naći izlaz u vlastitoj izolaciji i stvaralačkoj šutnji. U toj pasivnosti bilo je izraženo neslaganje s novim režimom, bilo je i straha od okupatorsko-kvislinskog terora, defetizma koji je stvarala snaga okupatora porobivši velike dijelove svijeta i osjećaja nemoći da se pruži otpor snazi okupatora.

U tom pasivnom položaju do oslobođenja ostao je mali broj intelektualaca.

Početna pasivnost postupno se pretvarala u pobunu i otpor protiv barskog policijskog ugnjetavanja, protiv terora koji je progonio mišljenje, kojem nije trebalo znanja. Inteligencija nije prihvatila ulogu papagaja kvislinskog režima u vremenu koje je tražilo burevjesnika novog. Slijedeći svoju prirodu buntovnika protiv sistema ugnjetavanja i terora, progresivni (lijevi) dio inteligencije od samog se početka uključuje, zatim sve brojnije sudjeluje u revoluciji.

Već smo istakli upadljivu činjenicu velikog odaziva u revoluciju inteligencije, naročito đaka i studenata. Zahvaljujući toj činjenici, 21% sudionika NOP-a imao je završenu ili nezavršenu srednju školu, više ili visoko obrazovanje. Po toj činjenici kao »najpismenija«, naša se revolucija

³⁶ Ivan Jelić, Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941—1945), 128, Zagreb 1979.

razlikuje ne samo od oktobarske nego i od svih do sada uspješno provedenih socijalističkih revolucija.

»Ti revolucionarni kadrovi iz redova studenata i inteligencije« — istakao je Tito — »polazeći od marksističko-lenjinističkog pogleda na nacionalno pitanje i na historijsku ulogu radničke klase u razvoju društva, unosili su u naš radnički pokret i nacionalnooslobodilačku borbu svu svoju umješnost, znanje i sposobnost, doprinoseći na djelu jačanju jedinstva radnika, seljaka i napredne inteligencije. Upravo to jedinstvo radnika i inteligencije jedna je od naročito značajnih karakteristika narodnooslobodilačke borbe.«³⁷

Značajan je pokazatelj i podatak da je od 212 narodnih heroja, proglašanih do 1951. godine a poginulih u NOB, bilo 109 iz redova inteligencije.³⁸

Često se ističe da je na te činjenice utjecalo vezivanje inteligencije s radničkom klasom i seljaštvom — po porijeklu. Međutim, u predratnoj Jugoslaviji inteligencija se uglavnom regrutirala iz građanske klase i srednjih slojeva. Uvodno smo naglasili da su se srednji slojevi s buržoazijom nalazili u poziciji da prisvajaju većinu nacionalnog dohotka, pa su se i pripadnici inteligencije nalazili u privilegiranom položaju u odnosu na ostale društvene slojeve. Ta objektivna pozicija pretpostavljala je negativan odnos inteligencije prema klasnorevolucionarnom i oslobodilačkom pokretu koji su vodili komunisti od samog početka ustanka. Svaki pokušaj podjele inteligencije na građansku, malograđansku i radničku — koji bi doveo do toga da je buržoaska inteligencija bila kontrarevolucionarna, sitnoburžoaska se kolebala, a u revoluciju krenula inteligencija radničko-seljačkog porijekla, koji se povremeno javljao u istupima pojedinih »političara«, shematizam je bez istinske podloge.

Takva podjela javila se u sovjetskoj historiografiji poslije Oktobra, dopunjena hijerarhijskom podjelom na višu, srednju i nižu inteligenciju, po kojoj je samo najniži sloj inteligencije pozdravio i aktivno učestvovao u oktobarskoj revoluciji. Najnovija istraživanja oborila su te tvrdnje.³⁹

U uvjetima naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije — socijalno porijeklo, profesionalni i hijerarhijski status inteligencije nisu bitno utjecali na njezin odnos prema revoluciji. Suprotne tvrdnje vode u jednostrana uprošćavanja, u nauci uvijek opasna, jer se ne može govoriti o jedinstvenim grupama inteligencije pa povlačiti liniju razgraničenja između tih grupa. Diferencijacija se odvijala unutar svake od mogućih grupa, a ne između njih. Predrasuda o, recimo, svećenstvu kao apriori kontrarevolucionarnom srednjem sloju nije se potvrdila u našoj revoluciji, jer je diferencijacija zahvatila i taj sloj.

Ne bi nas smjela zavesti činjenica što je u prvim partizanskim jedinicama bio znatan broj studenata i srednjoškolaca, komunista, skojevaca ili simpatizera Partije radničko-seljačkog porijekla, koji su se vratili iz

³⁷ M. Prelević, n. dj., 378.

³⁸ D. Bilandžić, Historija SFRJ — glavni procesi, 88, Zagreb 1978.

³⁹ S. A. Fedukin, Oktobar i inteligencija, u Zborniku Inteligencija i revolucija, 23—33, Moskva 1985.

gradova, jer se u NOP od početka uključuju i pripadnici inteligencije iz srednjoslojnih i buržoaskih porodica. Premda je riječ o nedovoljno istraženju pojavi, naše je mišljenje da najveći dio inteligencije nije slijedio prirodu svoga sloja — ne toliko zbog porijekla već zbog drugih činilaca, zbog povezivanja u svakodnevnom životu i sudjelovanju u predratnoj borbi radničke klase i posebice zbog idejno-političkog vezivanja i utjecaja koji je Partija ostvarila na znatan dio inteligencije.

Što je NOP više učvršćivao svoje temelje, proces opredjeljenja pripadnika inteligencije iz svih društvenih slojeva bio je sve izrazitiji pa se može tvrditi da je upravo tim procesom izvršena dezintegracija vladajuće klase. Što se tiče pojedinih dijelova inteligencije, teško je uočiti bilo kakvu razliku, jer su se uz prosvjetne nalazili kulturni radnici, slijedili su ih zdravstveni radnici, ali su i brojni pravници, suci i advokati napuštali status i dobru plaću i samoinicijativno se angažirali u NOP-u. Istih struktura bilo je i na strani kontrarevolucije. Nedovoljno su izraženi i motivi opredjeljivanja inteligencije za revoluciju, jer je »individualnost« toga sloja najizraženija pa bi i istraživanje trebalo krenuti pravcem uzimanja izjava pojedinaca i utvrditi kolika je u tome uloga patriotizma, domoljublja i patriotske djelatnosti Partije kao dosljednog borca za istinski narodne interese. Specifičnost jugoslavenske revolucije, za razliku od Oktobra, u tome je što se ona ne odvija u uvjetima oštrog klasne borbe već nacionalnooslobodilačke borbe pa su i motivi, njihov redoslijed ili hijerarhija ponešto drugačiji.

Koliki je značaj moralnih faktora, demokratskih pogleda i tradicije inteligencije prije revolucije, progona — po kojima su intelektualci uz bok radnika?

Koliki je utjecaj socijalno-psiholoških faktora, neprijateljskog nasilja, stradanja, suosjećanja s tegobama ljudi, bijednim životnim uvjetima i drugih?

Na sva ta složena pitanja odnosa inteligencije i revolucije na globalnom planu još nema odgovora, jer značajne radove o inteligenciji predrevolucionarnog razdoblja nisu slijedili radovi iz revolucionarnog razdoblja. Inteligencija je svojom djelatnošću dala poseban pečat revoluciji. Pojavljuje se kao idejni tvorac i tumač revolucionarnog pokreta — ali i kontrarevolucionarnog. Svojevrsna »borba umova« završila je uvjerljivom pobjedom intelektualnih snaga revolucije. Njezina uloga ne može se mjeriti numeričkim faktorom. Ali, ako pođemo od tog faktora, dovoljno je pogledati rukovodeća tijela revolucije da se shvati koliko je inteligencija bila kreativna snaga revolucije. Ako je masovno sudjelovanje seljaštva bitno utjecalo na tok revolucije, radnička klasa i njena avangarda, čiji se znatan dio izdigao na nivo inteligencije, zajedno s inteligencijom presudno utječe na pravac revolucije — kreirajući njezin revolucionarni proces.

Uz radničku klasu, postupnim a zatim masovnim uključivanjem seljaštva (srednjeg) a zatim i pripadnika srednjih slojeva (osobito inteligencije i obrtnika) tekao je proces proširivanja revolucionarnog subjekta i uspješno riješen problem klasnog savezništva u revoluciji.